

מליטא לגליציה: תנועות ומהלכים במרחב המזרח אירופי בהיסטוריה של ראשית החסידות.

הרב אברהם אביש שור battzion1@gmail.com

דיווח התקדמות, 25.4.17

בתקופה הנוכחית אני עובד על המאמרים הבאים:

'שלטון וריבונות במבט ראשוני הצדיקים והקשר בין עליות החסידים להתפשטות האימפריה הרוסית וחלוקת פולין'

מעט מדי, אם בכלל, ייחזו חוקרים דיון שיעסוק בדעות ובמעורבות של אבות החסידות בכל הקשור למערכות שלטון הגויים במזרח אירופה. נושא שלכאורה אין בו מעניינה של החסידות וראשיה. במאמרי אני מצביע על מעורבות דינאמית של הצדיקים בנושא, כולל וויכוח בין צדיקי החסידות שנמשך לכל אורך השנים שבהם התארכה חלוקת פולין, בשאלה שעמדה אז על סדר היום היהודי במזרח אירופה. על מי מהמדינות לנצח במלחמה; פולין או רוסיה. שאלה שגררה בעקבותיה שאלות נוספות, מה הן מזימותיהם של המדינות ביחסם ליהודים, ומה ראוי להיות היחס של חסידים לשלטון הגויים, האם בידול מחשש של התקרבות חלילה, או השתלבות במערכת שלטונות מדינית או מוניציפלית.

תוך כדי עיסוק בנדון, אני טוען כי יש קשר בין העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל לבין התפשטות האימפריה הרוסית. השערות שונות נאמרו על המניע לעליות הראשונות של הצדיקים לארץ ישראל. בעיקר על עליית רבי מנחם מנדל מויטבסק ומסע החסידים מרוסיה הלבנה בשנת תקל"ז-1777. לעומת זאת, כמעט ולא דנו על המניע של עלייתם של רבי נחמן מהורדנקה וסיעתו מגליציה בתקכ"ד-1764 ועליית רבי יעקב שמשון משפיטובקה ובני חבורתו מוהלין ומגליציה בשנת תקנ"ו-1796. אף אחת מההשערות על עליית תקל"ז-1777 אין בה כדי לחבר את שלושת העליות יחדיו. בדיון שלפנינו אני מצביע כי התפשטות הרוסים וחלוקתה בשלבים של פולין, היווה מניע מרכזי לעלייתם של החסידים בשל סלידתם מהשלטון הרוסי. הנחה זו כוחה יפה כדי לחבר כחוט השני בין כל שלושת העליות.

המאמר התפרסם בקובץ 'חצי גיבורים'

'מקרקוב לליטא – מסע הבעש"ט להורודנה שבליטא להכתיר רב מקרקוב וקובל'

ידועים לנו על ביקור שערך הבעש"ט בליטא. בשנת תצ"ג-1733, בראשית תקופת פרסומו. הסיבה לביקור הייתה כי שני אחים חוכרים של הרוזן ראדז'וויל, שמואל וגדליה איציקוביץ, ילידי אוליק שבוהלין, שהיו ידועים בעשירותם המופלגת ובכינוי: 'דירזאוועס' ישבו בסלוצק, שם ניהלו את אחוזותיהם הנרחבות של ראדז'וויל, והזמינו את הבעש"ט לחנוך בית חומה שבנו בעיר. אז ביקשה אשת שמואל מהבעש"ט לנבא להם: 'עד היכן יאריכו ימי המזל וענה 'י"ב שנים'. בהמשך הביקור התעוררה עליו התנגדות עזה, והבעש"ט נאלץ לברוח משם. נבואתו של הבעש"ט התקיימה ובשנת תק"ה-1745 ירדו מנכסיהם וממעמדם.

לאחרונה נחקר הארכיון לבית הראדז'יווילים על ידי אדם טלר. ניתוחם של המסמכים בין האחים לבין ראדז'וויל מאשרים את גודל עשרם של האחים, תאריכי עלייתם וירידתם, ומאוששים הרבה פרטים שהמסורת החסידית מעבירה על ביקורו הראשון של הבעש"ט בליטא,

המאורע עם האחים 'דירזאוצעס' סביב ביקורו הראשון של הבעש"ט מעיד על פרסומו הנרחב של הבעש"ט שהלך והתרחב באותם ימי ראשית. ובוודאי כי ירידתם של האחים העשירים מסלוצק בשנת תק"ה-1745, שנה שנקב בנבואתו, הגדיל השפעתו הקדושה באזורים נרחבים בליטא, עד כדי כך, שאפילו הלוחם הגדול בחסידות ר' דוד ממאקוב ציין את התגשמות הנבואה, בצוואתו שהשאיר אחריו.

מחקרי מאושש את ביקורו השני בליטא ערך הבעש"ט בשנת תק"ו-1746 כשיצא ללוות את תלמידו רבי יחיאל שכהן רב בקובל שבווהלין כדי להעלותו על כס הרבנות בהורדנה שבליטא. המחקר האקדמי שלל את קיומו ההיסטורי. מגד קיימות רצף מקורות של בני העיר הורדנה ומסורות חסידיים, בעיקר מה'חזר הקרליני', המצביעות בבירור על מסעו זה של הבעש"ט. הדיוק בתאריך ירידתם של האחים העשירים שאירע בשנת תק"ה-1745 כפי שעולים מהתעודות בארכיון משפחת ראדז'יוויל, יש בו כדי לסייע לאמתות היסטורית של הביקור השני, ולאשש עובדה מפליאה זו שעיר גליל חשובה כהורדנה תבקש לענוד את עטרת הרבנות על ראש אחד מתלמידיו של הבעש"ט.

קיבלתי משוב חיובי מפרופ' יהונתן גראב, על המחקר ומסקנותיו החדשניים והמרתקים. המאמר התפרסם בקובץ 'בית אהרון וישראל'.

אתגרים והתמודדויות של המחקר החסידי

בשנים האחרונות מתרחב המחקר החסידי שנעשה על ידי חוקרים-חסידיים ומקבל תנופה משמעותית. עדים לכך הם עשרות רבות של פרסומים מחקריים בשדה החסידות, בהם חושפים פרקי היסטוריה לא נודעים, ומעלים לראשונה מסמכים גנוזים, כתבי-יד של גדולי החסידות, ותעודות עתיקות הקשורים לתולדות החסידות, הנמצאים ברשות חצרות הצדיקים ואספנים חרדיים. קריסת מסך הברזל וזמינות נגישות לחומר ארכיוני פולני ורוסי - האיץ את התהליך המבורך, כן תרם להתפתחות - העידן הטכנולוגי של מאגרי-מידע בלתי נדלים, המאפשר לחוקר בן-זמננו כלים חובקי עולם שבאמצעותם הוא יכול להגיע למקורות רבים שישלימו לו חוליות היסטוריות. לחלק ממידע זה שהוא כה איכותי וכה כמותי, לא יכלו להגיע אף חוקרים מעולים שעסקו כל ימיהם בנבכי המחקר הקונבנציונליים של טרום עידן מתקדם זה.

במחקרי זה אני מתייחס להתמודדויות ואתגרים של החוקר החסידי, והחיבור בינו לבין המחקר האקדמאי.

המאמר עולה לפרסום באתר מכון 'עד הנה' לחקר יהדות גליציה ובוקובינה.

'תיקוני התשובה שבין קרלין לטשרנוב'

במחקרי אני מצביע הבדל בגישות שונות של חצרות חסידים, צדיקי טשרנוביל הדגישו לחסידים כי כדי להגיע לתשובה יש הצורך לערוך קודם 'תיקונים', ורק לאחר מכן יכול לחזור בתשובה שהיא חרטה על העבר וקבלה על העתיד. דהיינו שיעסוק בתחילה ב'סור מרע' ורק אחר כך יגיע ל'עשה טוב'. לעומתם צדיקי קרלין-סטולין שללו מהחסידים את דרך ה'תיקונים' שהיא 'סור מרע' והדגישו את התשובה רק בדרך של 'עשה טוב'.

ד"ר גדי שגיב מזכיר בשמי את הנושא, בספרו 'שושלת', ירושלים תשע"ד, עמ' 328-320. אך אינו מרחיב אותו. כאן הבאתי את כל המקורות והמחקר מציג נכונה את שינויי הגישות במחשבת החסידות.

העברתי את המחקר לעיונו של פרופ' יהונתן גראב. המחקר התפרסם בקובץ 'בית אהרן וישראל'.

'המשמעויות השונות של דברי המגיד ממיזריטש'

במשך שנים עשרה שנה, משנת תק"ך-1760 – עד תקל"ג-1772, הניח רבי דוב בר 'המגיד ממיזריטש', את היסודות לשיטות השונות של החסידות. לבית מדרשו הגיעו מבחר תלמידים מכל רחבי מזרח אירופה, שמעו את תורתו, ובחזרה למחוזותיהם הפיצו את שיטת החסידות. אך כל אחד מהתלמידים שמע משהו אחר וכל אחד ביסס את דרכו הייחודית על אשר קלטה אזנו מתורת רבו. אז גיבשו התלמידים הגדולים את המאפיינים וההדגשים הייחודיים מהם עיצבו את דרכם של החסידים לעדותיהם בשיטות שחלק מהם קיימות עד עצם היום הזה.

במאמרי אני חוקר תופעה ייחודית זו, ומביא את עדותו של המשכיל והפילוסוף שלמה מימון באוטוביוגרפיה שלו, על ביקורו המרתק בבית המגיד ממיזריטש, בד בבד אני מצטט מקורות חסידיים מהימנים המעידים על תופעה מדהימה זו.

מאמרי זה נמצא בעיצומה של עבודה.

תיקון והעלאת נשמות

'תיקון הנשמות' היה לאחד מעבודתם הנשגבה של צדיקי החסידות. בספרי חסידות מובא על 'העלאת נשמות ותיקונם' בזמנים ומועדים המסוגלים לכך. אחד מהם, ואולי הזמן החשוב ביותר לעניין זה, הוא בתפילת המנחה ובקבלת השבת בערב שבת. החסידים מיחסים לבעש"ט כמי שקבע את אמירת מזמור קז בתפילת מנחה של שבת, שאף חיבר פירוש למזמור זה המבאר את פסוקיו באופן שכל כולו עוסק בהעלאת הניצוצות-הנשמות, ונדפס בשם 'ספר קטן'.

החסידות לא חידשה את דבר ה'העלאת ותיקון הנשמות'. היא קיבלה אותו כחלק ממורשת הקבלה ותורת הנסתר שהחסידות ממשיכה. המעניין הוא, כי אף שמעט מאד נכתב אודותיו ב'תורה שבכתב' שבספרי החסידות, ומהם לא ניתן לשאוב ידיעות, מתי, איך ובמה - התעסקו הצדיקים בעניין נשגב זה, העטוף במעטה של הילה עלומה ודוק מסתורין. נפעמים אנו לגלות, כי דווקא מה'תורה שבעל-פה' מסיפורי החסידים, עולים זמני ואופני התיקון כשהם חבויים ושזורים בהם בדרך אגב. דווקא מהסיפורים אנו יכולים ללמוד, כי משנה סדורה הייתה בידי הצדיקים בכל הקשור ל'תיקון הנשמות', על זמניהם ואופניהם. אם כי אין אתנו יודע עד מה, וקטנים אנו מלהשיג דברים רוחניים, מוצאים אנו קשת רחבה של צדיקים, שעסקו בעניין נשגב זה, שבהם הקבלות ומשוואות מעניינות, משתלבות אחת אל רעותה, שמהם עולה ומתגלה רובד ראשון המאפשר הצצה מבין החרכים אל תוך עולמם הפנימי של הצדיקים.

מחקרי זה נמצא בעיצומה של עבודה.

האם שיחה על תשובה מה'בית אהרן' מקרלין התגלגלה לפולין?

בספר שיח שרפי קודש המכיל תורות אמרות וסיפורים של צדיקי פולין מחצרות פרשיסחא וקוצק, מובאת שיחה באידיש בעניני תשובה, כשמעליה מופיעה הכותרת הבאה: 'מ"כ [מצאתי כתוב]', מה שדיבר הגה"ק החי' הרי"מ זצלה"ה מגור לאנשים המסתופפים בצלו הק' קודם יום הכפורים, בלשון המדובר בינינו, וז"ל הקדוש! ניתוחה הלשוני והשיטתי של השיחה, יחד עם עובדות היסטוריות רבות הקשורות לנושא, כפי שיועלו להלן, מעוררים ספק בזיהוי מוסר השיחה, ומצביעים לכאורה על זיהוי המחודש של מחברה: לענ"ד נאמרו הדברים מפי רבי אהרן (השני) בעל ה'בית אהרן מקארלין.

שיחותיו באידיש המדוברת של רבי אהרן (השני) מקרלין שנדפסו בספר בית אהרן הם יוצאים מהכלל בספרי חסידות. לעומת זאת לא נדפסו משמם של החידושי הרי"ם והרה"ק מאלכסנדר שיחות שלימות באידיש.

האידיש בשיחה זו היא ליטאית! 'ניט' = 'לא' - במקום 'נישט'. 'ווארום' = 'בגלל' - היא מילה באידיש ליטאית, ואינה קיימת באידיש הפולנית. כל המלים והניבים המופיעים ב'שיחה הנידונה' מופיעים בכל שיחותיו של רבי אהרן מקרלין בהדפסה חוזרת בספר 'ליקוטי הרי"ם' כבר 'תוקנו' חלק מ'טעויות' אלו. למותר לציין כי אותם ציטוטים ספורים באידיש ששרדו בלשון השגורה בפי החידושי הרי"ם והמובאים שם, הם באידיש פולנית השונה מאד מהאידיש הליטאית.

עיקר ה'שיחה הנידונה' הם דיבורים המכוונים ליסוד הדברים בחסידות קרלין, ובאו לבטא את שלילת דרך התעניות והסיגופים שנקטו בהם צדיקי בית טשרנוביל בתיקוני התשובה. כאן בשיחה זו, ליבת הדברים היא, כי יש לברוח מהחטא ולהימלט אף מההתעסקות בתשובה על החטא, כי בהתעכבות לצורך התשובה עדיין שוהים בחטא.

העקרון הבסיסי ב'שיחה הנידונה' מתחבר ל'שיחה על תיקוני התשובה' שאמר רבי אהרן מקרלין ועיקרה בא לבטא את שלילת דרך התעניות והסיגופים שנקטו בה צדיקי בית טשרנוביל בתיקוני התשובה, כשהוא מדגיש את מרכזיותה של השיחה, והיותה מעמודי התווך בשיטת החסידות של צדיקי קרלין הניכרת מתוך פסקת הסיום של רבי אהרן מקרלין: 'אזוי האבין מיר מקבל גוועזין פון אונזירע עלטערין פון גרויסע צדיקים' = 'כך קיבלנו מאבותינו הקדושים מגדולי הצדיקים'.

יש באימרה בסיומה של ה'שיחה הנידונה' להוסיף לזהות המחבר, כי היא מסורה לחסידי קרלין מפי זקני החסידים בשמו של רבי אהרן מקרלין: 'מיר האבען ניט ליעב מאריך צוא זיין אין על חטא בעסער מאריך זיין באיי ותמלוך' איננו אוהבים להאריך באמירת 'על חטא' יותר טוב להאריך כשאומרים 'ותמלוך אתה ה' לבדך'.

אני מבסס את השערתו על מספר שאלות מחקריות מפריכות על אלה המשייכים את המאמר הזה לחידושי הרי"ם מגור.

'הגאולה' כמקור לנעימה ולנגינה בשושלת חסידות קרלין-סטולין

מעט מדי נכתב בספרות החסידית על הנגינה ונעימות התפלה של החסידים. ופחות מכך שימרו החסידים לחנים עתיקים. אוצרות רבים של מידע ושל ניגונים ונעימות נאבדו מאותם שושלות חסידיות שהנגינה הייתה משולבת באורחותיה. מ. ש. גשורי שחקר את הנגינה בחסידות, ייחד לנגינת קרלין מקום מרכזי בהיכל הניגון של החסידות, כשהוא מצביע על היקפה וביאכותה. אך נראה כי הוא מיקד יתר תשומת לב למרכיביה המוזיקליות הייחודיות, מאשר בהעלאת המקור ממנה שאבה החסידות הקרלינית-סטולינאית את עוצמתה המוזיקלית. זאת ועוד. התמקדותו של גשורי בנגינה ובהיקפה הגדול הסיחה דעתו מעושרה הייחודי של נעימת התפילה הקרלינית.

צדיקי שושלת קרלין-סטולין נתנו הדגש גדול ומיוחד לנעימת התפילה ולנגינה. ראו בהן דרך של 'עבודה' נעלית ביותר, והקפידו על דיוק אמירתם וזמירתם. עיסוקם הנרחב בתחום מצביע על ערך בעל משמעות פנימית-אלוקית העומד בשורש העניין. המעט שנכתב על ידי החסידים לשבטיהם על טעמי הנגינה ועניינם אינה מצדיקה התעסקות יוצאת-דופן של צדיקי קרלין בנגינה ובנעימת התפילה. במאמר זה אני מנסה לטעון כי עלה בידי לאתר את המשיח והגאולה כיסוד רעיוני המחייב הטעמת חשיבות מיוחדת לנעימה ולנגינה.

'משיח בן דוד בשושלת קארלין-סטולין'

הוויכוח בין החוקרים האקדמיים האם קיימת כוונה משיחית אצל ראשוני הגיעה לידי מבוא סתום. בכתיבת פרקי ההיסטוריה של חסידות קרלין-סטולין, אני מסיר את הלוט בנושא המכסה פרקים נרחבים בתולדות ובמשנת חסידות קרלין-סטולין. הפרקים הנעלמים הם תוצאה של תהליך טבעי המתרחש לאחר תקופה ארוכה של שנים ודורות. עקב כך נשכחים עובדות ומגמות. ואם הדברים אמורים בקשיים שבגילוי נבכי היסטוריה נורמטיביים הרי שבעתיים קשה הדבר בחשיפת פרק של משיחיות בשושלת, כשהמגמה הייתה מכוונת לכסות טפחיים.

אלא שברגעי משבר ומצוקה, בשעה שהייתה השושלת מאוימת בהמשכותה, היו זולגים מבית הצדיקים מסורות שנשמרו בחשאי ונמסרו בלחישת מפה לאוזן במשך דורות, כדי לחזק יתדות השושלת לבל יפורקו חלילה.

יש להבחין בקו ברור של משיחיות בשושלת הקרלינית-סטולינאית, אז מתחברים חלקי הפאזל כולו. סיפורים ואמרות קיבלו משמעות שונה. מכולם מתבהרת תמונה שלימה של תקווה ואמונה כי משיח בן דוד יבוא מתוך שושלת קדושה זו.

לאמונה ותקווה זו היו השלכות על חסידות קרלין-סטולין לדורותיה, אם זה בהליכותיה ואם בשידוכים שנקשרו בין משפחת הצדיקים לבין שושלות חסידיות אחרות. לעניין המשיחי היה חלק רב בהדגשת עניינים שונים בעבודת ה' כמו הנגינה ונעימת התפילה המיוחדת לחסידות זו.

אבות החסידות נתנו משקל רב לייחוס גזעם. משום כך היה המגיד ממעזריטש מתנה על אובדן ייחוסו לדוד המלך בשריפה שהייתה בבית הוריו. קבלה על יחוס גזע השושלת שהיה בידי ראש השושלתא רבי אהרן הגדול מקארלין הייתה מסורה בפי צדיקי השושלת, 'שהיה לו קבלת יחוס מזרע דוד המלך ע"ה'. קבלה דומה מלווה את רבי נחום מייסד חסידות טשרנוביל. הקשר המשפחתי שנעשה בביתו של המגיד ממזריטש בחייו בין שלושת שושלות אלו, קרלין טשרנוביל ורוזין והנרטיבים המתלווים אליהם מצביעים על מגמה על זיקה של תקווה כי המשיח יצא מחלציהם.